श्रीभगवानुवाच

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥ ६.१॥

॥ ॐ ॥ 'बुद्धिर्योगे त्विमां श्रुणु' (२.३९) इति योगवचनं प्रतिज्ञातं द्वितीये । स च योग उत्तरषट्के वक्ष्यमाणभगवज्ज्ञानं प्रति उपायः । स च द्विविधः । कर्मयोगो ध्यानयोगश्चेति । तत्र कर्मयोगो ज्ञानं प्रति बहिरङ्गोपायत्वात् 'त्रैगुण्यविषया वेद' (२.४५) इत्यादिना द्वितीये सङ्क्षेपेण तृतीयाध्यायादावतीतग्रंथे विस्तरेण च पूर्वं निरूपितोऽधुना कर्मयोगसाध्यत्वाद्वक्ष्यमाणज्ञानांतरङ्ग-साधनत्वाच्चावसरप्राप्तं समाधियोगं 'स्पर्शान्' (५.२७) इत्यादिना पूर्वाध्यायांते सङ्क्षेपेण प्रकृतं विस्तरेणास्मिन्नध्याये वक्तिः । आसनादीनामङ्गानां वक्ष्यमाणत्वेऽपि तेषां ध्यानार्थत्वेन ध्यानस्यैव प्राधान्यात् । 'उद्धरेदात्मनात्मानमित्यादिना' ध्यानयोगं विधातुं तत्र ध्याने संन्यासयोगयुक्त एवाधिकारीति ज्ञापनाय कामादिवर्जनरूपसंन्यासं ईश्वराराधनरूपस्वकर्मानुष्ठानलक्षणयोगं चाह ॥ अनाश्रित इति । यः कर्मफलमनाश्रितः कार्यं स्वस्ववर्णाश्रमोचिततया कर्तव्यं कर्म करोति । संन्यासी योगी च स एव च ध्यानाधिकारीति भावः । आहवनीयाद्यग्नित्यागेन अग्निहोत्रादिक्रियात्यागेन च निःसङ्गतया वर्तमान एव ध्यानाधिकारीति सांख्यमतमपाकरोति ॥ नेति । निरग्निरक्रियश्च संन्यासी योगी च नेत्यर्थः । यतेरपि 'दैवमेवापरे यज्ञं' (४.२५) इत्यादिनाऽग्निक्रिययो-रुक्तत्वात्संन्यासाश्रमस्वीकारकाले पूर्वाश्रमस्वीकृताग्नेरात्मनि समारोपणाच्च सोऽपि संन्यासी योगी च भवत्येवेति भावः ॥ ६.१॥

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसंन्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥ ६.२॥

'स संन्यासी च योगी चे'त्युक्त्या प्राप्तां तयोरत्यंतभेदशङ्कां निरसितुं अमुख्ययोगापेक्षया पृथगुक्तोऽपि संन्यासो मुख्ययोगांतर्भूत इत्याह ॥ यमिति॥ 'ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी'त्यादिनोक्तप्रकारेण यं कामक्रोधादिवर्जनरूपं संन्यासं योगं मुख्ययोगं ज्ञानोपायभूतकामादिवर्जनविशिष्टनिवृत्तकर्मानुष्ठान-रूपयोगांतर्भूतं विद्धि जानीहि । हे पाण्डव कुतः कश्चन कोऽपि ।

असन्न्यस्तसङ्कल्पः अत्यक्तसङ्कल्पादिः, संन्यासहीनकर्मानुष्ठानमात्रवानिति यावत् । योगी ज्ञानोपायवान्न भवति । न हि सामग्र्येकदेशः कार्यजनको भवति । क्वचित्पृथगुक्तिस्तु ज्ञानभक्त्योः पृथगुक्तिरिवैकदेशापेक्षयेति भावः ॥ ६.२॥

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ६.३॥

ध्यानाधिकारत्वेनोक्तो मुख्यः कर्मयोगः किं सकृदनुष्ठेय उत फलप्राप्ति पर्यंतमित्यतः फलपर्यंतमित्याह ॥ आरुरुक्षोरिति । योगं ज्ञानोपायं आरुरुक्षोः संपूर्णं कामयमानस्य मुनेः परोक्षज्ञानिनः कर्म कारणमुच्यते । योगारोहरूपसाक्षात्कारस्येति योज्यम् । अपरोक्षरूपफलोदयपर्यंतं कार्यमिति भावः । तस्यैव मुनेर्योगारूढस्य संपूर्णज्ञानोपायस्यापरोक्षज्ञानिनः शमः उपलक्षणं भगवन्निष्ठबुद्धित्वरूपध्यानव्याख्यानार्चनादिकं कर्म कारणं मुक्त्यगतसुखातिशयस्येति योज्यम् । यद्यप्ययं प्रश्नो 'यदा ते मोहकलिलं' (२.५२) इत्यनेन द्वितीये परिहृतः । तथापि तत्र परोक्षज्ञानार्थिनोऽत्र तु योगारोहशब्दितसंपूर्णोपायशब्दितापरोक्षाज्ञानार्थिन इति भेद इति भावः । यद्वा योगारूढस्येत्युत्तरार्धे अपरोक्षज्ञानिनो ध्यानादिकं कर्मवक्तुं 'यदा त' इति श्लोकोक्तस्यैव प्रश्नोत्तरस्य पूर्वार्धेनानुवाद इति ज्ञेयम् । यद्वा । कर्मयोगमध्ये ज्ञानार्थिना कीदृशो योगोऽवश्यापेक्षित इत्यत आह ॥ आरुरुक्षोरिति । पूर्वार्धेन ज्ञानार्थिनः उत्तमाधममध्यमरूपनानाजन-शुश्रूषाख्यमेव कर्मावश्यापेक्षितमित्युच्यते । (ज्ञानार्थिनो यथाशक्ति त्रिविधप्राणिनां शुश्रूषयोपकारकृतः हरिस्तुष्टः स्वापरोक्षं ददाति । तेन तदवश्यं कार्यमित्युच्यते) चरमार्धेन तु ज्ञानिनो नानाजन-शुश्रूषाख्यकर्मोपशम एव शमपदेनोच्यते । न तु ध्यानाद्युपशमः तत्तु कार्यमेवेत्युच्यते । शमपदस्योभयार्थत्वात् (तस्य स्वोत्तमसेवयैवेष्टसिद्धौ अन्यशुश्रूषया कृत्याभावात्) एवं चात्र श्लोके पूर्वार्धे ज्ञानार्थिनः कर्मापेक्षितमित्युक्त्वोत्तरार्धे ज्ञानिनः शमपदेन कर्मोपशमोऽपेक्षित इत्युच्यते । तथा च 'न निरग्निर्नचाक्रियो योगी'त्याद्युक्तिविरोध इति प्रत्युक्तं ध्येयम् । कर्मशमशब्दाभ्यां नानाजनशुश्रूषाख्यकर्मतदुपशमयोरेवात्र विवक्षितत्वादिति ॥ ६.३॥

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसङ्कल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ६.४॥

योगारूढशब्दितसंपूर्णोपायसिद्धिमतो लक्षणमाह ॥ यदेति । यदा हीन्द्रियार्थेषु शब्दादिविषयेषु कर्मसु च प्रयत्नं विनाऽपि नानुषज्जते । ननु कर्माननुषङ्गो नाम कर्मस्वरूपत्याग एव तथा न 'न चाक्रियो योगी'ति प्रागुक्तविरोध इत्यतः कर्माननुषङ्गं स्वयमेव व्याख्याति ॥ सर्वेति ।

ज्ञानिनः कर्माननुषङ्गो नाम सर्वकर्म(सु) सङ्कल्पन्यास एव । सर्वेषु
कर्मसु सङ्कल्पत्यागी सन् कर्मसु नानुषज्जते यदा तदा योगारूढ उच्यते
इति योजना । कर्मसु सङ्कल्पत्यागो नाम ममतात्याग एव । सङ्कल्प(ल्पाख्य)
क्रियादिकं सर्वं भगवदधीनमिति ज्ञानमेव । एवं च
सङ्कल्पादेर्भगवदधीनताज्ञानेन हेतुना कर्मस्वनासक्तत्वे सत्यप्रयत्नेन
शब्दादिविषयेषु अनासक्तत्वं योगारूढस्य लक्षणमित्युक्तं भवति ।
अप्रयत्नेनेति विशेषणाद्योगमारुरुक्षौ नातिव्याप्तिः । तस्यानासक्तेः
प्रयत्नसाध्यत्वात् ॥ ६.४ ॥

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नाऽत्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥ ६.५ ॥

यस्य ध्यानयोगस्य कामादिवर्जनरूपसंन्यासयुक्तस्ववर्णाश्रमोचित-
कर्मानुष्ठानवानधिकारी उक्तः । अपरोक्षाख्यफलपर्यंतं कर्मानुष्ठानं
चोक्तम् । स एव ध्यानयोगोऽभियोगेन कार्यं इत्याह ॥ उद्धरेदिति ।
आत्मना मनसा आत्मानं जीवमुद्धरेत् । पुमर्थभाजनं कुर्यात् । आत्मानं
जीवं नावसादयेत् । न क्लेशभाजनं कुर्यात् । कुतः हि यस्मादात्मनो
जीवस्यात्मैव मन एव बन्धुः रिपुश्च भवत्यत इति । यद्वा
योगारोहशब्दितयोगसंपूर्तेर्भगवत्प्रसादो मुख्यसाधनमित्याह ॥ उद्धरेदिति ।
आत्मना परमात्मना । तत्प्रसादेनेति यावत् । आत्मानं जीवं प्राग्वदेव योजना ।
आत्मनो जीवस्यात्मैव परमात्मैव बन्धुः रिपुश्च हि यतः ॥ ६.५ ॥

बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽत्मैवाऽत्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेताऽत्मैव शत्रुवत् ॥ ६.६ ॥

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ६.७ ॥

कीदृशस्यात्मनः कीदृशं मनो बन्धुः रिपुश्चेत्यत आह ॥ बन्धुरिति ।
येनात्मना येन जीवेनेति समानाधिकरणं वा । येन जीवेन कर्त्रा आत्मना बुद्ध्या
करणेनेति व्यधिकरणं वा । आत्मा मनः जितं वशीकृतं तस्यात्मनो जीवस्यात्मा
मनः बन्धुरेवोपकार्येव भगवद्ध्यानोपयोगीति यावत् । अनात्मनस्तु
अजितमनस्कस्य तु जीवस्य आत्मैव मन एव शत्रुवत्प्रसिद्धशत्रुरिव शत्रुत्वे
अनुपकारित्वे वर्तेतेति मनोजयेन ध्यानयोगः कार्यैत्युक्तं भवति॥ (यद्वा)
कीदृशस्य हरिर्बन्धुः रिपुश्चेत्यत आह ॥ बन्धुरिति । पूर्ववदेवार्थो
योजना च । परंतु प्रथमांतात्मशब्दोऽत्र परमात्मपरः । आत्मना
बुद्ध्येत्यत्र बुद्ध्युपलक्षितभक्त्येत्यर्थः । अनात्मनस्त्वित्यस्य
भक्तिबलेनावशीकृतभगवत्स्वरूपस्य पुंसः इत्यर्थः ॥ ६.६ ॥

ननु मनसो भगवतश्च वशीकरणे तावस्य बन्धू भवत इत्युक्तम् ।
केनोपकारेण तावस्य बन्धू । "आत्मना आत्मानमुद्धरेदि"ति आत्मोद्धारं कुरुत इत्युक्तमितिचेत्स एव क इत्यत आह ॥ जितेति । जितात्मनः वशीकृतमनस्कस्य भक्त्या वशीकृतभगवत्स्वरूपस्य प्रशांतिर्भवति । स्वत एव मनसो विषयेष्वप्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । संपूर्णयोगसिद्धिमद्रूपो योगारूढो भवतीति यावत् ॥ ६.७॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ६.८॥

'यदा हि नेन्द्रियार्थेष्वि'त्यत्रापरोक्षिनो लक्षणोक्तावपीह लक्षणं स्पष्टयति ॥ शीतोष्णेत्यादिसार्धश्लोकद्वयेन । शीतोष्णादिद्वन्द्वधर्मेषु कूटस्थः कूटमाकाशं तद्वत्तिष्ठतीति कूटस्थः उत्सेकानुत्सेकरूपविकारहीन इत्यर्थः । तत्र हेतुर्ज्ञानेत्यादि । वेदादौ सर्वत्र विष्णोरुत्कर्षज्ञानं ज्ञानमित्युच्यते । तदवांतरमाहात्म्यविशेषज्ञानं विज्ञानमित्युच्यते । यद्वा परोक्षापरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दाभ्यां वाच्ये ताभ्यां तृप्तो विषयेष्वलंबुद्धिमान्विजितेन्द्रियश्च यतोऽतः कूटस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः योगी योगं कुर्वन् युक्तः योगसंपूर्ण इत्युच्यते ॥ ६.८॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ६.९॥

स एव च सुहृदादिषु समा भगवद्विषयिणी बुद्धिर्यस्य स समबुद्धिर्योगारूढः योगिवर्गात्सर्वस्माद्विशिष्यत इति । सुहृदादिषु सर्वत्रस्थितहरिरूपाणां गुणादिषु तारतम्यं नेति बुद्धिर्वा सुहृदि सुहृत्त्वमेव मित्रादिषु मित्रत्वादिकमेव ददाति न तु सुहृदि मित्रत्वं मित्रादौसुहृत्वादिकमिति वैषम्येणातः सुहृदादौ सुहृत्त्वादिकमीशकृतमेव न स्वतंत्रमिति वा भगवद्विषये समबुद्धिः । यद्वा सुहृदादिजीवविषये समा बुद्धिर्यस्येत्यर्थः तेषु समबुद्धित्वं नाम यत्सुहृत्त्वमित्रत्वादिकमस्ति तन्न स्वरूपांतर्गतं किं त्वंतःकरणोपाधिकमेव देवदानवमानवभेदेन स्वतो विषमाणां चैतन्यस्वभावत्वमेकमेव सममिति बुद्धिमत्त्वमेवेति ज्ञेयम् । अथवा सुहृदादिषु विषये शास्त्रेषु यथा यथा वृत्तिर्विहिता तथा तथा वर्तनं वर्तनज्ञानं व सुहृदादिजीवेषु समबुद्धिर्ध्येया ।
प्रत्युपकारनिरपेक्षोपकारकृत् सुहृत् । क्लेशस्थानं विज्ञाप्य ततो रक्षाकृन्मित्रम् । वधादिकर्ता अरिः । कर्तव्ये उपकारे अपकारे च य उदास्ते स उदासीनः । उपकारापकारोभयकृन्मध्यस्थः । अवांछितकृद् द्वेष्यः । बन्धुरुपकर्ता ॥ ६.९॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ ६.१०॥

उद्धरेदित्यादिना विहितं ध्यानयोगमनूद्य तत्प्रकारमाह ॥ योगीति । योगी ज्ञानोपायमनुतिष्ठन्नात्मानं मनः युञ्जीत भगवन्निष्ठं कुर्यात् । समाधियुक्तं कुर्यादिति यावत् । सततं निरंतरं रहसि स्थित एकाकी सङ्गशून्यः यतं नियमितं चित्तं मनः आत्मा देहश्च यस्य स यतचित्तात्मा, निराशीः कामनाहीनः परिग्रहोज्झश्च भूत्वा कुर्यादिति ॥ ६.१०॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥ ६.११॥

पुनर्ध्यानप्रकारमेवाह ॥ शुचावित्याद्यनेकश्लोकैः । शुचौ देशे मनःप्रसादहेतुभूतदेशोपलक्षणमेतत् । चेलं वस्त्रं अजिनं व्याघ्रादिचर्म कुशो दर्भ उत्तरं उपरि यस्य तत्तथा नात्युच्छ्रितं नातिनीचं नसमासः एवंभूतमासनं स्थिरं यथा भवति तथाऽऽत्मनः प्रतिष्ठाप्य ॥ ६.११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्याऽसने युञ्ज्याद् योगमात्मविशुद्धये ॥ ६.१२॥

तत्रासने उपविश्य । तदाह सूत्रे 'ॐ आसीनः संभवात् ॐ' (४.१.७) इति । यतचित्तेन्द्रियक्रियः सन् एकात्रं मनः कृत्वा आत्मनो मनसो विशुद्धये सर्वमलदाहाय स्वस्य संसारमलनिवृत्तये वा योगं ध्यानयोगं युञ्ज्यात् कुर्यादिति विध्यनुवादेन प्रकारोक्तिरियम् ॥ ६.१२॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥ ६.१३॥

कायशिरोग्रीवं कायो मध्यदेहः स च शिरश्च ग्रीवा च प्राण्यङ्गत्वाद्द्वैकवद्भावः । समं ऋजु धारयन् अचलं यथा तथा स्थिरो दृढः स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य दिशश्चानवलोकयन् युञ्ज्यादिति पूर्वेण वा युक्त आसीतेत्युत्तरेण वाऽन्वयः ॥ ६.१३॥

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥ ६.१४॥

प्रशान्तात्मा स्वतो विषयेषु अप्रवृत्तमनस्कः विगतभीः व्याघ्रचोरादिभयहीनः ब्रह्मचारिव्रते स्थितः मनः सम्यक्

प्रत्याहृत्य मच्चित्तो मद्ध्यानवान्मत्परः अहमेव परः सर्वोत्तमः
यस्य स मत्परः युक्तः समाधिसंपन्न आसीतेत्यर्थः ॥ ६.१४ ॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ ६.१५ ॥

समाधेः फलमाह ॥ युञ्जन्निति । नियतमानसो यतचित्तः । योगी
योगानुष्ठाता । एवमुक्तप्रकारेण सदाऽऽत्मानं युञ्जन् ध्यायन्
आत्मानं मनो भगवति युक्तं कुर्वन्निति वा निर्वाणपरमां
शरीरत्यागोत्तरकालीनां मत्संस्थां मयि स्थितिरूपां शान्तिमधिगच्छति
प्राप्नोति । न जीवन्मुक्तिमात्रमाप्नोतीत्यर्थः ॥ ६.१५ ॥

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥ ६.१६ ॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ ६.१७ ॥

ध्यानयोगनिष्ठस्याहारादिनियममाह ॥ नात्यश्नत इत्यादिद्वाभ्यां । अति
अधिकं भुञ्जानस्य एकांतं सर्वथैवाभुञ्जानस्य चातिनिद्राशीलस्याति-
जाग्रतश्च योगो नैवास्तीत्यर्थः । अत्राशनजागरणनिषेधोऽशक्तस्य
शक्तस्य त्वनशनादावपि न योगक्षतिरिति ज्ञेयम् ॥ ६.१६ ॥

कथंभूतस्य योगो भवतीत्यत आह ॥ युक्तेति । युक्तौ योगोपेतौ
आहारविहारौ भोजनसञ्चारौ यस्य स तथा तस्य, यावता श्रमादिर्न
भवति तावदाहारव्यापारवत इत्यर्थः । कर्मसु कार्येषु युक्तचेष्टस्य
श्रमानापादकचेष्टानुक्तस्य युक्तस्वप्नावबोधस्य यावन्निद्राऽवबोधौ
योगाविघातकौ तावन्निद्रावबोधोपेतस्य योगो ध्यानयोगः समाधिरितियावत् ।
दुःखहा भवतीत्यर्थः ॥ ६.१७ ॥

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥ ६.१८ ॥

योगसंपूर्तिस्वरूपमाह ॥ यदेत्याद्यनेकश्लोकैः । यदा विशेषेण
नियतं विषयेभ्यः प्रत्याहृतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते सर्वकामेभ्यः
निस्पृहश्च यदा तदा युक्तो योगसंपूर्तिमानित्युच्यत इत्यर्थः ॥ ६.१८ ॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥ ६.१९ ॥

योगसंपन्नः कथं तिष्ठतीत्यत आह ॥ यथेति । वायुशून्यदेशस्थो दीपो यथा नेङ्गते न चलति । सा उपमा दृष्टांतः कस्येत्यत उक्तम् ॥ योगिन इति । आत्मनो योगं भगवद्विषयसमाधिं युञ्जतः कुर्वतः योगिनः यतचित्तस्येति ॥ ६.१९ ॥

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनाऽऽत्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ ६.२० ॥

योगसेवया निरुद्धं चित्तं यत्र समाधाविपरमते बाह्यव्यापारहीनं भवति । यत्र चैव यस्मिन्नेव समाधियोगे आत्मना मनसा आत्मानं भगवंतं पश्यन्नात्मनात्मनि देहे तुष्यति तोषमाप्नोतीत्यर्थः । यच्छब्दयोस्तमित्यग्रेऽन्वयः एवमुत्तरत्रापि ॥ ६.२० ॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद् बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥ ६.२१ ॥

यत्र समाधौ स्थितः बुद्धिग्राह्यं अनुभवेन वेद्यं अतीन्द्रियमिन्द्रियाग्राह्यं आत्यंतिकमतिशयितं सुखं वेत्ति अनुभवति । यत्र योगे स्थितोऽयं तत्त्वतो भगवद्रूपान्न चलति तमित्यन्वयः ॥ ६.२१ ॥

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणाऽपि विचाल्यते ॥ ६.२२ ॥

यं योगं लब्ध्वा च ततोऽपरं लाभमधिकं न मन्यते यस्मिन् स्थितो गुरुणाऽपि दुःखेन दुःखहेतुना न विचाल्यते ॥ ६.२२ ॥

तं विद्याद् दुःखसंयोगवियोगं योगसञ्ज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥ ६.२३ ॥

तं दुःखसंयोगवियोगं दुःखसंयोगेन वियुज्यमानम् । दुःखसंयोगस्य वियोगो यस्मादिति वा । वियुज्यतेऽनेनेति वियोगः । करणे घञ् । दुःखसंयोगोयस्य वियोग इति वा । योगसंज्ञितं विद्यात् । संयोगपदेन न केवलमुत्पन्नदुःखं नाशयति किं तूत्पत्तिमेव निवारयतीति सूचयति । स योगः समाधिः निर्विण्णचेतसा विषयविरक्तमनसा निश्चयेन योक्तव्योऽवश्यं कर्तव्य एव मुमुक्षुणेत्यर्थः । मुमुक्षोर्ध्यानायोग-व्यवच्छेदार्थोऽयं निश्चयशब्दः । अयोगव्यवच्छेदविधानार्थमेव उद्धरेदित्यत्र विहितस्यात्र पुनर्विधानम् ॥ ६.२३ ॥

सङ्कल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ ६.२४॥

किञ्च सङ्कल्पेन एतदर्थमिदं कुर्यामिति सङ्कल्पपूर्वकानुष्ठानेन
प्रभवो जन्म येषां तान्कामान् विषयभोगान् सर्वानशेषतो
निःशेषतः त्यक्त्वा इन्द्रियग्रामं इन्द्रियसमूहं समन्ततः सर्वतः
मनसैव विनियम्य, इन्द्रियनियमनं न मनसोऽन्येनेति ज्ञापनायैवकारः ॥ ६.२४॥

शनैः शनैरुपरमेद् बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥ ६.२५॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ ६.२६॥

मनश्च धृतिगृहीतया धैर्योपेतया धारणया ग्रहीतया वशीकृतयेति
वा बुद्धया शनैः शनैरुपरमेत् । विषयेभ्यो व्यावर्तयेत् ।
भगवति रमेतेति वाऽर्थः । किञ्चात्मसंस्थं भगवन्निष्ठं मनः
कृत्वा बुद्धयेत्यनुषङ्गः । भगवतोऽन्यत्र किञ्चिदपि चिंतयेत् ॥ ६.२५॥

ध्यानेन मनोऽनवस्थितं चेत्प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्याह ॥ यतो
यत इति । "आद्यादिभ्य उपसंख्यानमि"ति सप्तम्यर्थे तसिः । यत्र यत्र
विषये स्वतश्चञ्चलं मनोऽस्थिरं सत् निश्चरति प्रवर्तते
ततस्तत एतन्मनो नियम्य प्रत्याहृत्य तदात्मन्येव भगवत्येव वशं
तन्निष्ठमेव नयेत् । कुर्यादित्यर्थः ॥ ६.२६॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ ६.२७॥

युञ्जन्नेवं सदाऽऽत्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ ६.२८॥

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽत्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ६.२९॥

एवं साङ्गयोगमभिधाय तदनुष्ठातुः फलं प्रपञ्चयति ॥
प्रशांतेति । प्रशांतमनसं स्वतो विषयेष्वप्रवृत्तमनसं
शांतरजसं विगतरजोगुणमत एवाकल्मषं कामक्रोधादिदोषहीनं
रजोजन्यत्वात्तेषां ब्रह्मभूतं "तद्बुद्धय" इत्युक्तदिशा ब्रह्मणि
स्थितिमंतमेनं योगिनं समाधियोगवंतमुत्तमं सुखं कर्तृ उपैति

प्राप्नोति । हि प्रसिद्धं श्रुत्यादावित्यर्थः ॥ ६.२७॥

सुखमुपैतीत्युक्तसुखं किमायासेन प्राप्नोति कीदृशं च तदित्यतो व्यनक्ति ॥ एवमिति । विगतकल्मषो विगतरागादिदोषो योगी एवमुक्तदिशाऽऽत्मानं भगवंतं युञ्जन् ध्यायन् (धारयन्) सुखेनाक्लेशेन ब्रह्मसंस्पर्शं भगवत्संसर्गाभिव्यक्तं अत्यंतमतिशयितं सुखमश्नुते प्राप्नोति ॥ ६.२८॥

एवं युञ्जन्निति ध्यानप्रकरणस्य फलकथनेनोपसंहृत्येदानीं ध्येयमाह ॥ सर्वेति । 'भोक्तारमिति' (५.२९) पञ्चमांते 'मच्चित्तो युक्त आसीत' इत्यत्रैवाध्याये (६.१४) ध्येयोक्तावपीहोत्तमाधिकारिणां ध्येयस्योक्तिरिति ज्ञेयम् । आत्मानं परमात्मानं ब्रह्मादिसर्वप्राणिगतं आत्मनि परमात्मनि सर्वत्र ब्रह्मादितृणांतेषु भगवंतं एश्वर्यादिना साम्येन पश्यन्समदर्शनो योगयुक्तात्मा समाधियुक्तमनस्कः । ईक्षते पश्यतीत्यर्थः ॥ ६.२९॥

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ६.३०॥

सर्वभूतस्थात्माध्यानविशेषस्य फलमाह ॥ यो मामिति । सर्वत्र ब्रह्मादितृणांतेषु स्थितं मां यः पश्यति सर्वं च ब्रह्मादिजगत् मयि मदधीनं पश्यति । तस्याहं न प्रणश्यामि सर्वदा योगक्षेमवहः स्यामित्यर्थः । स च मे न प्रणश्यति सदा मद्भक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ६.३०॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ६.३१॥

'यो मामिति' श्लोकोक्तमेव स्पष्टयति ॥ सर्वेति । य एकत्वमास्थितः सर्वत्र परमेश्वर एवेत्यास्थितो ज्ञानी सर्वभूतस्थं मां भजति सेवते । स योगी सर्वप्रकारेण न्यायेन्यायेन वा वर्तमानोऽपि मयि वर्तते । अन्यायप्रवृत्तावपि ज्ञानिनो मोक्षो नियत एवेति भावः । तदाह सूत्रे 'ॐ कामकारेण चैक ॐ' (३.४.१५) इति । आनंदह्रासस्त्वस्त्येवेति ज्ञेयम् ॥ ६.३१॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ ६.३२॥

समदर्शन इत्युक्ते योगवयादिवद्भवति किं साम्यदर्शनमित्याकाङ्क्षाया-मेकत्वमास्थित इति साम्यदर्शनं स्वयमेव व्याख्यातमिदानीं भगवदनु-वर्तिविषयतया साम्यदर्शनं स्वयमेव व्याचष्टे ॥ आत्मेति । यथा

सुखं स्वस्य प्रियं दुःखं चाप्रियं तथाऽन्येषामपि भगवद्भक्ताना-
मित्येवमात्मौपम्येन स्वसादृश्येन सर्वत्र भगवदनुवर्तिषु समं
यः पश्यति सुखमेव सर्वभक्तेषु यो वाञ्छति स्वात्मन एवेति यावत्
स योगी परमो मत इति विष्ण्वनुवर्तिषु स्वात्मनीव स्नेहं कुर्वन्
श्रेष्ठो मत इति फलितार्थः ॥ ६.३२॥

अर्जुन उवाच

योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥ ६.३३॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ६.३४॥

भगवदुक्तयोगस्याननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमाशङ्कते ॥ योऽयमिति ।
हे मधुसूदन साम्येन भगवतः साम्येन सर्वत्रैक्येन तथा
भगवदनुवर्तिषु चात्मौपम्यरूपसाम्येनेति वा । मनस एकाग्रत्वेनेति वा ।
योऽयं ध्यानयोगस्त्वया प्रोक्तः एतस्य योगस्य चञ्चलत्वात्स्थिरां
स्थितिं मनसः चञ्चलत्वात् न पश्यामि ॥ ६.३३॥

चञ्चलत्वादित्यत्र कस्येति शङ्कां निरस्यन्मनोनिग्रहेणास्तु योगस्य
स्थिरतेति शङ्कां निराह ॥ चञ्चलमिति । मनश्चञ्चलं हि
प्रसिद्धम् । प्रमाथि प्रमथनशीलं देहेन्द्रियक्षोभकरं किञ्च
बलवत् । विवेकेनापि जेतुमशक्यं । दृढम् । विषयवासनानुविद्धतया
दुर्भेदं साधुविषये नेतुमशक्यम् । अत आकाशे दोधूयमानस्य वायोः
वस्त्रेण कुंभादिना वा निरोधनमशक्यं यथा तथा तस्य मनसो निग्रहं
निरोधनं दुश्करमहं मन्ये जानामि ॥ ६.३४॥

श्रीभगवानुवाच

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ६.३५॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ६.३६॥

अर्जुनोक्तं मनश्चाञ्चल्यादिकमङ्गीकृत्य मनोनिग्रहोपायं भगवानाह

॥ असंशयमिति । हे महाबाहो स्वभावतश्चञ्चलं मनोऽसंशयं यथा भवति तथा दुर्निग्रहं दुःखेन निरोध्यं तथाऽभ्यासवैराग्याभ्यां तु निगृह्यते ॥ ६.३५ ॥

ननु यथा मत्तमातङ्गः स्वयमेव श्रांतः सन् शान्तो भवति । तथा विषयैस्तृप्तं मनः कदाचित्स्वयमेव नियतं भवति किमभ्यासादिनेत्यत आह ॥ असंयतेति । अभ्यासादितोऽवशीकृतचित्तेन योगो दुष्प्रापोऽसाध्यः इति मे मतिः । अभ्यासादिना वश्यात्मना वशीकृतमनस्केन तु पुंसा यतता पुनरनेनोपायेन यत्नं कुर्वता योगोऽवाप्तुं शक्य इत्यर्थः ॥ ६.३६ ॥

अर्जुन उवाच

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ६.३७ ॥

अभ्यासादिहीनस्य फलं पृच्छति ॥ अयतिरिति । अयतिरप्रयत्नः श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या उपेतो युक्तः योगात् ध्यानरूपोपायात् चलितमानसः योगसंसिद्धिं ध्यानसंपूर्तिं ध्यानफलं ज्ञानमिति यावत् । अप्राप्य हे कृष्ण कां गतिं गच्छतीति ॥ ६.३७ ॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ६.३८ ॥

कच्चित्किमित्यर्थः । उभयविभ्रष्टः उभयस्मात्स्वर्गापवर्गरूपाद्विभ्रष्टः प्रच्युतः ऐहिकामुष्मिकपुमर्थाद्विभ्रष्ट इति वा । यद्वा स्वर्गाद्युपायात् काम्यकर्मानुष्ठानादपवर्गोपायाद्ध्यानाच्च विभ्रष्टः प्रतिष्ठो निराश्रयः अत एव ब्रह्मणः पथि परब्रह्मप्राप्त्युपाये विमूढः वायुना द्वेधाकृतमेघ एव किं नश्यति नरकाद्यनर्थं प्राप्नोत्युत न नश्यति ॥ ६.३८ ॥

एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ६.३९ ॥

एतन्मे संशयं एतं संशयं व्यक्तोऽर्थः ॥ ६.३९ ॥

श्रीभगवानुवाच

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति ॥ ६.४०॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ६.४१॥

प्रश्नस्योत्तरमाह सार्धैश्चतुर्भिः । हे पार्थ इह लोके अमुत्र परलोके च नाशस्तस्य नास्ति । इह नाशस्तिर्यगादिदुर्गतिप्राप्तिः । परत्र नाशो नरकप्राप्तिः । तद्द्वयं तस्य योगभ्रष्टस्य नेत्यर्थः । नञ्द्वयमादरार्थः । कुतं इत्यत उक्तम् ॥ न हीति । कल्याणकृत् श्रद्धया किञ्चित्कालं ध्यानादिकृदित्यर्थः ॥ ६.४०॥

तर्हि किं प्राप्नोतीत्यत आह ॥ प्राप्येति । पुण्यकृतान् पुण्यसंपाद्यान्लोकान्प्राप्य तेषु शाश्वतीः समाः अनेकसंवत्सरानुषित्वा शुचीनां श्रीमतां धनिनां गेहे अभिजायते ॥ ६.४१॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ६.४२॥

धीमतां ज्ञानिनां योगिनां कुले वंशे वा भवति । यत् ईदृक् जन्म उक्तं द्विविधं जन्म एतत् दुर्लभं (कष्टलभ्यं) न सुलभसाध्यं हि प्रसिद्धम् ॥ ६.४२॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ६.४३॥

तत्र द्विप्रकारेऽपि जन्मनि पौर्वदैहिकं पूर्वदेहे भवंतं बुद्धिसंयोगं मनोयोगं ध्यानमितियावत् । लभते । ततो भूयः पौर्वदैहिकादधिकं संसिद्धौ ध्यानसंपूर्तौ यतते यत्नं करोति हे कुरुनन्दन ॥ ६.४३॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ६.४४॥

तेनैव पूर्वाभ्यासेनावशोऽपि सन् ह्रियते ध्यानादौ बुद्धिपूर्वं स्वरसतया (???) प्रवृत्तिहीनोऽपि पूर्वाभ्यासवशात् ध्यानादिकर्मणि प्रवर्तत इत्यर्थः । योगभ्रष्टस्य पुण्यलोकादिकमित्येतत्कैमुत्येनाप्याह ॥ जिज्ञासुरपीति । योगस्य ध्यानयोगस्य जिज्ञासुरपि केवलं योगज्ञानेच्छुरपि । "न लोकाव्यये"ति नञा निर्दिष्टस्य अनित्यत्वाद्योगस्येति साधु । मुक्तो भवतीति यावत् । कुमु किञ्चित्कालं योगानुष्ठातेति भावः ॥ ६.४४॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ६.४५ ॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ६.४६ ॥

योगजिज्ञासामात्रेण मुक्तिश्चेत्तदनुष्ठानं व्यर्थमित्यतो न तावन्मात्रेण मुक्तिरपि त्वनेकजन्मनीत्याह ॥ प्रयत्नादिति । योगजिज्ञासुरपीत्यनुषङ्गः । योगं ज्ञात्वेति शेषः । यतमानः प्रयत्नं कुर्वन् ततः प्रयत्नाद्योगी ध्यानयोगवान्सन्संशुद्धकिल्बिषः निर्धूतपापः अनेकजन्मभिः संसिद्धोऽपरोक्षज्ञानी अनेकजन्मसंसिद्धः ततः अपरोक्षज्ञानात् । परां गतिं यातीति ॥ ६.४४ ॥ योगं स्तौति ॥ तपस्विभ्य इति । कृच्छ्रचान्द्रायणादितपोयुक्तेभ्योऽयोगिज्ञानिभ्योऽपि योगी ध्यानानुष्ठाताऽधिको मतः । यस्मात् (तस्मात्) सर्वाधिकोमतः तस्मात्सर्वाधिकत्वाद्योगस्येत्यर्थः ॥ ६.४५ ॥

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ६.४७ ॥

ध्यानवत्स्वपि तारतम्यमाह ॥ योगिनामिति । सर्वेषामपि योगिनां मध्ये श्रद्धाशब्दोदितभक्तिमान्यः स युक्तो मतः । तत्रापि भक्तिमत्स्वपि यो मां भजते सेवेते स युक्ततरः । तत्रापि मद्गतेनांतरात्मना मद्गतांतःकरणेन फलकामनां विना भजते स युक्ततमो मत इति । योगिष्वप्युत्तम इति मे मतः ॥ ६.४७ ॥

इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते

षष्ठोऽध्यायः
